

ANTIČKI EPIGRAFSKI SPOMENICI KAO DIO KULTURNO - HISTORIJSKOG NASLIJEĐA BIH

Amra ŠAČIĆ, MA
(Univerzitet u Sarajevu)

Prostor današnje Bosne i Hercegovine u cjelokupnom svom geografskom obimu u klasičnom razdoblju ljudske prošlosti je pripadao sferi euromediteranske civilizacije, čiji je nositelj na prostoru Zapadnog Balkana bila rimska država. Autohtono ilirsko stanovništvo koje je dominantno naseljavalo teritorij današnje Bosne i Hercegovine u antici nije ostavilo puno tragova u pisanim izvorima. Grčki i rimski analisti, historičari i pisci spominju ih u najvećoj mjeri u kontekstu vojnih i političkih dešavanja. Iz njihovih svjedočanstava jako malo se može saznati o kulturno - historijskom razvoju ilirskih naroda. Nasuprot pisanim izvorima, antički epigrafski spomenici su okamenjena sjećanja onog sloja ilirskog stanovništva koje bi se uslovno rečeno moglo nazvati običnim, malim ljudima.

Antički epigrafski spomenici otkrivaju širok spektar činjenica iz svakodnevnog života, ali i iz ekonomske i administrativno - pravne historije. Ipak, uprkos tome ova vrsta spomenika se u naučnom smislu tretira kao jedan od vidova materijalnih izvora za proučavanje antičke historije Bosne i Hercegovine, dok je baštinski segment epigrafske građe u potpunosti zanemaren. To je prepoznatljivo i u samom definiranju pojma epigrafije.¹ U sadržaju same

---

1 Matijašić pojam epigrafije definira kao povijesno - arheološku znanstvenu disciplinu koja izučava jednu vrstu povijesnih vrela, natpisa koji su uklesani, urezani ili drugačije (bojom) ispisani na

definicije jasno je podcrtano da su u pitanju izvori za proučavanje historije, dok se bilo koja druga eventualna svrha ovih spomenika ne navodi. Uprkos tome, antički epigrafski spomenici se ipak trebaju tretirati i kao dio kulturnog naslijeđa, jer pored historijskih (faktografskih) činjenica oni sadrže mnoštvo kulturnih elemenata koji daju odgovore na pitanja u vezi sa duhovnom i materijalnom kulturom ilirskih naroda koji su bili stanovnici prostora današnje Bosne i Hercegovine gotovo prije dvadeset stoljeća. Premda su ovi spomenici dominantno u fokusu arheološko - historijskih istraživanja, ova vrsta spomenika se usko veže za onomastiku, klasičnu filologiju i etnologiju. Multidisciplinarnan pristup u njihovom izučavanju pokazatelj je njihove kulturno - historijske vrijednosti.

Istraživanja antičkih epigrafskih spomenika u Bosni i Hercegovini nema dug historijat. Za razliku od nekih drugih arheoloških nalaza, epigrafski spomenici se gotovo nikada ne istražuju sistematski na terenu, već su njihovi pronalasci obično rezultat slučajnosti.² Najveći broj ovih

---

tvrdom i trajnom materijalu (kamenu, kovini, keramici, staklu, drvetu, kosti i slično) (Matijašić 2002, 11). Međutim, bitno je naglasiti da se vrlo često na spomenicima nalaze i uklesane reljefne predstave koje kroz različite motive prate tekst spomenika.

2 U metodološkom smislu ovo se odnosi na prvu fazu istraživanja koja podrazumijeva rekognosciranje terena i iskopavanje spomenika na prvobitnoj lokaciji. Za razliku na primjer od

spomenika jeste sepulkralnog karaktera, drugi po brojnosti su kulturni i votivni spomenici, a potom slijede cestovni natpisi - miljkazi.³ Pronađen je i određeni broj natpisa na upotrebnim predmetima, a čak se na nekolicini spomenika pojavljuju i grafiti koji su interesantni u kontekstu izučavanja socijalnih prilika.

Do sada je na bosanskohercegovačkom prostoru pronađeno oko 800 epigrafskih spomenika. Zbog nedostatka monografskih djela koji bi u cijelosti obuhvatili broj

---

prahistorijskih gradina ili rimskih vila koje se sistematski istražuju na terenu, te njihove lokacije su vrlo često unaprijed poznate arheolozima, epigrafski spomenici su zbog sekundarne upotrebe uglavnom rezultat slučajnih nalaza. Praksa je da se oni odmah po pronalasku premještaju u lapidarijume gdje započinje druga faza istraživanja. Ona se sastoji od rekonstrukcije teksta natpisa i datiranja, zasniva se na principima sistematskog, planskog istraživanja i najčešće se realizira u muzejima ili nekim drugim institucijama zaduženim za kulturno naslijeđe. Treća faza je objavljivanje sadržaja rekonstruisanog teksta i rezultata historijske analize teksta spomenika.

3 Svi natpisi nađeni u BiH mogu se podijeliti u tri osnovne kategorije *tituli publici*, *tituli privati* i *instrumentum*. Četvrtu kategoriju natpisa bi činili spomenici pravnog karaktera (*acta*) koji nisu do sada pronađeni u BiH. Ta vrsta spomenika je općenito rijetka u rimskim provincijama Zapadnog Balkana, jer u ovu skupinu spomenika pripadaju zakonske odluke koje su klesane u kamenu i urezivane u bronci, odluke koje su donosili car, senat, vijeće dekuriona itd. Pod *acta* su spadali i kalendari s popisom dana i svetkovina, popisi konzula, popisi trijumfalnih svečanosti i slično. Zbog geografske udaljenosti od većih kulturnih centara rimske države ovi dokumenti na prostoru unutrašnjosti rimskih provincija Dalmacije i južne Panonije u čiji sastav je ulazio prostor današnje BiH se ne pojavljuju. Čak i vrlo značajan oblik *scriptura acta*, vojne diplome, koje su prisutne u zemljama antičkog Ilirika, na prostoru BiH nisu pronađene. Vojna lica se na natpisima u BiH pojavljuju na votivnim (posvetnim) i sepulkralnim (nadgrobnim) spomenicima.

epigrafskih spomenika iz Zapadne Hercegovine, na osnovu pojedinačnih radova (naučnih članaka) može se pretpostaviti da je u toj mikroregiji pronađeno oko 100 antičkih epigrafskih spomenika.⁴ Na prostoru Bosne do sada je pronađeno oko 600 natpisa, dok je na prostoru Istočne Hercegovine otkriveno oko 70 natpisa.⁵ Većina natpisa iz Bosne i Hercegovine je evidentirana u najvećem katalogu epigrafske građe *Corpus Inscriptionum Latinarum*, kao i u katalozima *L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine* i *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia*. Međutim, još uvijek postoje spomenici koji nisu evidentirani i nalaze se u lapidarijuma muzeja ili privatnim kolekcijama. Iako antički epigrafski spomenici nemaju veliku materijalnu vrijednost, oni se nažalost prodaju na crnom tržištu.⁶ Upravo

---

4 Historijat istraživanja natpisa sa prostora Zapadne Hercegovine se u geografskom smislu vrlo često veže i za prostor jugozapadne Bosne. Razlog za to treba tražiti u činjenici da je to u etnografskom smislu teritorij koji je u ulazio u sastav delmatske politije, te se stoga vrlo često u naučnim istraživanjima tretira kao jedna mikroregija. O epigrafskoj građi navedenog prostora pisali su najviše Patch, Sergejevski, Zaninović, Rendić - Miočević, Šašel, Wilkes, Alföldy, Bojanovski, Imamović, Atanacković - Salčić, Paškvalin, Dodig, Škegro, Mesihović...

5 Mesihović je u svojoj obimnoj studiji *“Antiqvi homines Bosnae”* koja je objavljena 2011. revidirao do tada sve objavljene natpise sa prostora Bosne. Monografija ima za cilj da istraži individualnost, a ne da bude opći *corpus inscriptiones* ili katalog epigrafskih spomenika. Spomenici Istočne Hercegovine analizirani su u magistarskom radu Amra Šačić *Antički epigrafski spomenici Istočne Hercegovine*, a tema je odbranjena 2011. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

6 Na različitim akcijsko - kupoprodajnim internet oglasnicima pojavljuje se informacije o ponudi za prodaju antičkih epigrafskih spomenika. Kao primjer za takav negativan odnos prema

zbog takvog odnosa prema natpisima, u prošlosti su neki od spomenika zauvijek izgubljeni i danas za njihovo postojanje se zna samo zahvaljujući skicama koje su radili naučnici poput Arthura Evansa, Carla Patscha ili Dimitrija Sergejevskog. Također nerijetko se dešava da i muzeji koriste antičke epigrafske spomenike kao svojevrsne ukrase ispred zgrade tih ustanova. To rezultira da vlaga i drugi klimatski faktori uništavaju tekst i reljef spomenika pa već nakon jedne decenije u takvim uslovima spomenik više nije čitljiv i epigrafi se moraju oslanjati na ranije urađene skice. Taj negativni trend prisutan je ne samo u Bosni i Hercegovini već i u drugim zemljama regiona. Stiče se dojam da se zbog njihove relativno velike brojnosti ovi spomenici tretiraju kao manje bitan dio kulturno - historijskog naslijeđa na Zapadnom Balkanu općenito, dok se naprimjer u državama čije teritorije u antici nisu pripadale krugu rimsko - mediteranske civilizacije ovi spomenici u muzeološkom smislu bolje štite.

Pozitivan primjer odnosa prema antičkim spomenicima u kontekstu kulturno - historijskog naslijeđa jeste primjer mitreja iz Jajca. U tom bosanskohercegovačkom gradu 2012. godine je napravljen novi zaštitni objekat koji u estetskom i praktičnom smislu predstavlja dosta dobro rješenje za zaštitu i promoviranje kulta boga Mitre u Jaj-

---

kulturnoj baštini može se vidjeti u slučaju spomenika sa lokaliteta Ljusina, koji se nalazi u blizini Bosanske Krupe. Do ovog natpisa se došlo zahvaljujući tome što su studenti Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu na jednom portalu pronašli informaciju da se nudi na prodaju epigrafski spomenik i reljef iz antičkog perioda. Zahvaljujući brznoj reakciji Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine epigrafski spomenik je prenesen u depo Muzeja čime je spriječeno moguće uništenje spomenika ili eventualna deportacija van zemlje. (Više o ovom spomeniku, Mesihović, Kaljanac 2012, 245 - 251).

cu.⁷ Spomenik je svakodnevno dostupan široj javnosti, odnosno izložen je na javnom mjestu, ali dobro zaštićen od vanjskih utjecaja. Time se spriječilo propadanje ovog značajnog spomenika iz IV stoljeća nove ere.⁸ Za razliku od Mitrinih spomenika pronađenih u dolini Neretve, mitrej iz Jajca se ne može ubrojati u epigrafske spomenike i naveden je ovdje kao dobar primjer kako bi se trebali tretirati i antički epigrafski spomenici koji su mu po vokaciji izuzetno bliski. Ta bliskost se očituje u tome što su u mitreju nađene anepigrafske are lijepo izrade sa mnoštvom plastičnih ukrasa. Te are su predstavljale pripremljen materijal na koji iz nekog razloga nije uklesan tekst (Imamović 1977, 464).

Velika kulturno - historijska vrijednost epigrafskih spomenika posvećenih ovom orijentalnom božanstvu može se sagledati na primjeru mitreja iz Konjica, koji je jedan od najznačajnijih spomenika te vrste, ne samo u Bosni i Hercegovini već i u europskim okvirima. Pripada tzv. slo-

---

7 Hram je obnovljen u okviru MDG-F programa "Unapređenje kulturnog razumijevanja u BiH" finansiranog sredstvima vlade Kraljevine Španije.

8 Datacija spomenika urađena je na osnovu analize koju je 1937. godine izvršio Dimitrije Sergejevski, a koju su u svojim radovima potvrdili Zotović i Imamović (Više Sregejrvski, 1937, 11 - 18; Zotović 1973, 26; Imamović 1977, 282). Mitrej iz Jajca ima oblik nepravilnog četverougla. Uzdužna osnova iznosi 7 metara, rekonstruisana širina oko 4,50 metara. Najznačajniji dio ovog mitreja je svakako reljef na kome je detaljno prikazan mitraistički obred. Božanstvo Mitra je predstavljeno na način koji je karakterističan za taj istočnjački kult. Božanstvo odnosno Mitra ubija bika koji je polegao na zemlju, a rep mu se završava sa tri klasa. Iznad Mitrine glave postavljen je gavran, a u sceni tauroktonije prisustvuju pas, zmija i škorpion. U gornjem dijelu reljefa postavljene su biste Sola i Lune. (Zotović 1973, 26 - 27).

ženim tipovima mitrejske kultne slike i u cijeloj Europi nađeno je do sada manje od deset takvih spomenika, uglavnom u Podunavskoj i Rajnskoj regiji. Epigrafski tekst na spomenicima posvećenim Mitri iz doline Neretve otkrili su određene specifičnosti u izgovoru imena boga, te se ono tu za razliku od ostatka carstva izgovaralo u iskrivljenom obliku *Metheri*. Također, ovaj oblik epigrafskih spomenika otkriva zanimljivu činjenicu da je paganstvo bilo praktikovano u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije i nakon zabrane cara Teodosija (*Flavius Theodosius Augustus 379 - 395*). Antički epigrafski spomenici imaju veliku kulturnu vrijednost, jer govore i o domaćim božanstvima i njihovim atributima.

Slika 1. Mitrej u Jajcu (Foto: M. Kliko)

Zahvaljujući većem broju nalaza kulturnih spomenika moguće je steći u djelimično vid u duhovnu kulturu Ilira, odnosno prepoznati njihova autohtona božanstva. U sjeverozapadnom dijelu Bosne, na teritoriji koju su naselja-

vali ilirski Japodi poznati po jakom vojnom otporu koji su pružili Oktavijanu, bio je raširen kult ilirskog boga Bindu. U Privilici kod Bihaća pronađeno je ukupno jedanaest spomenika posvećenih navedenom božanstvu.

Nažalost deset spomenika je samo fragmentarno sačuvano, dok je u potpunosti sačuvana samo jedna ara (Imamović 1977, 95). Kroz *interpretatio romana* Bindu je izjednačen sa rimskim Neptunom što ukazuje da se u ovom slučaju radi o starom ilirskom božanstvu izvora i voda.⁹ Analiza teksta votivnih spomenika iz Privilice otvara niz interesantnih kulturno - historijskih rasprava. Naime, ako se ima u vidu da se ovaj kult ne pojavljuje na širem japodskom prostoru već samo oko Privilice, Imamović je zaključio da se Bindu ne veže za čitavu japodsku politiju već samo za jednu ili više dekurija koje su naseljavale prostor

9 Tekst epigrafskih spomenika posvećenih ilirskom bogu Bindu iz Privilice kod Bihaća:

Bindo N[ept]u/no s[ac]r[um] / Casu[...] n / mo. (CIL III, 14323 = CIL III, 15068 = ILJug 1683 = ILJug 229)

Bindo Neptuno / sacrum / Proculus Parm/anic(us) praepos(itus) 5/v(otum) s(olvit)l(ibens) m(erito). (CIL III, 14325 = ILJug 230)

[Bindo Nep]tuno / [(CIL III, 14327)

Bindo Neptuno / sacr(um) / Licinus Teuda / praep(ositus) et pri[n(ceps)] 5/ la[p]odum /v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). (CIL III, 14326)

[Bi]ndi [//]Liv[ius] / [fa]ci[undum]. (CIL III, 14327,1)

Bindo [N(eptuno) s(acrum)] / ob [h]onor(em) / [---](?)ustiPro/[to?]g(enis?) amici 5/ p(osuerunt) (CIL III, 15068.)

Bi[ndo]. (CIL III, 1506.)

B[indo Neptun]/o s[acrum] [--- Li?]cin[ius?] / Galba / mil(es) leg(ionis) I a(diu)trici(s) 5/b(ene)[f(iciarius)] co(n)s(ularis) v(otum) [s(olvit)]. (CIL III, 15066)

Privilice kod Bihaća.¹⁰ Na osnovu toga može se zaključiti da veliki po broju dekurijski narodi poput Japoda ili Delmata se sastoje iz više manjih etničkih grupacija. Druga mogućnost jeste da se u Privilici nalazio centar japodske politije, jer se često kao dedikanti spomenika pojavljuju narodni prvaci (princepsi) Japoda.

Jedan od najboljih dokaza da su antički epigrafski spomenici dio kulturne baštine Bosne i Hercegovine jeste i *carmina epigraphica* pronađena na travničkom području za koju se smatra da je najstarije književno djelo koje je nastalo na području Bosne i Hercegovine. Očuvani nadgrobni epigrafski spomenik sa metričkim natpisom na emotivan način prikazuje tugu za prerano umrlim mladim čovjekom.¹¹ Pjesma, iako nema veliku umjetničku vrijednost, značajna je jer daje uvid u ilirsku književnost, koja se razvijala u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. Može se

10 Imamović, 1977, 97.

11 Rekonstrukcija teksta spomenika:

Ultima clauserunt Par/carum stamina filo / Principii miserandi diem / quem gloria nisi 5/ avus adque pater puerum / dedere [pr] aeclara / militia patruoque suo iun/xerefovendum / cum primum pulchra lanu10/ gine sumeret annos / spectantes magnun patri/aecolumenque futurum / heu miseri gloriari sibi / laetamque senectam 15/ crudele(m) luctumdomui / Ravenna remisit / hoc miseros titulo pro/prium signasse dolorem
(CIL III, 8385 (p 2256, 2328,117).

Prijevod Rendić – Miočević (1987, 125):

„Zadnjim nitima Parka, kojima sudbinu pletu, jadnom Principiju dan sad utrnu; njega jer želja za slavom, najviše djeda i oca mu, pozivu sjajnom vojničkom usmjeri, stricu ga uz bok, i na brigu, davši. Tek što malje mu nježne zrele označiše ljeta, a dok su, jadnici, slavim ga vidjeli, rodnome kraju svome potporom moćnom, uz radosne stare mu dane, Ravenu domu povrati okrutnu žalost i tugu. Natpisom nevrjednim tim su bol iskazali svoju.“

reći da je riječ o autohtonom proizvodu iako je napisana na latinskom jeziku. Naime, i autor i naručilac teksta su bili romanizirani stanovnici lašvanskog porječja. Sastavljač teksta, koji nužno nije morao biti klesar ili naručilac spomenika, bio je poznavatelj rimske klasične književnosti što se očituje kroz pojavu stilskih figura karakterističnih za radove Lukijana i Vergilija (Mesihović 2011, 28-29). Spomenik se danas čuva u Zavičajnom muzeju u Travniku gdje je dio stalne postavke navedene kulturne institucije.

Antički epigrafski spomenici imaju posebnu vrijednost za izučavanje onomastičkog sistema Ilira i drugih etničkih skupina koje su u antičkom periodu naseljavale prostor današnje Bosne i Hercegovine. Veliki broj ilirskih i keltskih imena općenito, zabilježen je samo na epigrafskim spomenicima i na taj način su sačuvana od zaborava. Osnovne faze romanizacije domaćeg stanovništva mogu se pratiti upravo zahvaljući onomastici. Ilirsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini postepeno usvaja sistem rimskih imena, ali bez ikakve prisile, jer nerijetko se dešava da pored rimskog genitilnog nomena osoba ima tipični ilirski *praenomen* ili *cognomen*.

Neka od imena ilirskog porijekla koja se pojavljuju na epigrafskim natpisima u Bosni i Hercegovini su: *Annia, Epikad, Pines, Tatta, Baton, Zanatis, Laedio, Zorata, Botia, Blodus, Aplis, Tito, Tritus, Dazas, Verzo* itd. Treba naglasiti da su ova imena u kontekstu ilirskih klasificirali u svojim radovima istaknuti naučnici poput *Géze Alföldya, Radoslava Katičića i Duje Rendića Miočevića*. U upotrebi se puno duže zadržavaju autohtona ženska imena u odnosu na muška što ukazuje da je proces romanizacije odnosno prilagođavanje rimskom načinu života teže bio prihvatlan od strane žena. Uočljiva je pojava da svi ženski članovi jedne porodice imaju ilirsko lično ime (*praeno-*

Slika 2. Carmina epigraphica iz doline Lašve
(preuzeto iz Mesihović 2011, 31.)

men), a samo carski gentilicij ukazuje da posjeduju i rimsko građanstvo.¹² Žene u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, što se može zaključiti i po načinu odijevanja prikazanom na reljefima epigrafskih spomenika, su se duže vremena odupirale rimskom utjecaju za razliku od muškog dijela populacije. Ilirska imena su najdragocjeniji tragovi ilirskog jezika koji su ostali sačuvani, te se u budućnosti treba više pažnje posvetiti onomastičkim istraživanjima prostora Bosne i Hercegovine.

ZAKLJUČAK

Antički epigrafski spomenici se bez sumnje trebaju sa većom pažnjom tretirati kao dio kulturno - historijskog naslijeđe Bosne i Hercegovine. Oni nemaju nikakvu nacionalnu konotaciju u današnjem smislu riječi, ali potvrđuju kontinuitet života na ovom prostoru. Kroz ovu vrstu spomenika se može sagledati, savremenom čovjeku hronološki dalek svijet ilirske i rimske kulture, te ga uvjeriti da su i stanovnici antičkog Ilirika bili svjesni etničke pripadnosti nekom od ilirskih naroda jer na spomenicima ponosno ističu da su Mezej, Delmat, Nares ili Breuk. Kroz natpis se otkriva način na koji oni, antički ljudi, tuguju za pokojnikom ili poštuju određeno božanstvo. Romantičarski rečeno, bajkovito je to bilo razdoblje u prošlosti ovog prostora koji se zove Bosna i Hercegovina. Iz reljefa i

12 Kao dobar primjer može poslužiti natpis iz Dobtičeva kod Bileće. Radi se o nadgrobnom spomeniku koji kćerke Zanatis i Tatta podižu majci. Sve tri žene Zorada, Zanatis i Tatta imaju ilirski praenomen, dok Elijevski genitilni nomen otkriva da je rimsko građanstvo porodica dobila u vrijeme vladavine cara Hadrijana ili Antonija Pija. Rekonstrukcija teksta spomenika glasi:

Aelia Zo/rada h(ic) s(ita) / an(norum) LX / Zanatis s/ et Tatta m(atri) / b(ene) m(e)r(e)nt(i) f(ecerunt). (CIL III, 14620.)

natpisa antičkih epigrafskih spomenik primjetno je da je to bilo vrijeme kada su ljudi u svojoj pobožnoj mašti bosanskohercegovačke pašnjake i šume naselili nimfama kojima je svirao Silvan, a iz potoka i rijeka smiješio se Bindus.

BIBLIOGRAFIJA

Izdanja izvora

AE - *L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine*, Paris.

Apijan 2005; Illyrike (u radu: Marjeta Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Situla 43, 52-81, Ljubljana.)

CIL - *Corpus Inscriptiones Latinarum*, Berlin.

ILJug – A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Lj. 1963 (nr. 1-451); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Lj. 1978 (nr. 452-1222); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMIII et MCMXL repertae et editae sunt*, Lj. 1986 (nr. 1223-3128).

Literatura

ALFÖLDY G. (1965), *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*. Miteinem Beitrag von András Mócsy. Akadémiai kiadó, Budapest.

ALFÖLDY G. (1969), *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, BzN, N.F. Beiheft 4, Heidelberg.

ARHEOLOŠKI LEKSIKON BOSNE I HERCEGOVINE. Tom I-III; Mape 1-4, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988.

ATANACKOVIĆ – SALČIĆ V. (1981), Kameni spomenici u arheološkoj zbirci u Humcu. *Naše starine*, 14-15, 1981, 257-284.

BOJANOVSKI I. (1974), *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Djela, XLVII, CBI 2, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo 1974.

BOJANOVSKI I. (1978), Stanje i problemi antičkih istraživanja u Hercegovini. *Tribunija* 4, 1978, 161 - 188.

BOJANOVSKI I. (1982), Novi rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja. *Glasnik Zemaljskog muzeja N. S.* 33, 1982, 115– 126.

BOJANOVSKI I. (1986), Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja III. *Glasnik Zemaljskog muzeja N. S.* 40/41, 1986, 79 – 108.

BOJANOVSKI I. (1988), *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Djela, LXVI, CBI 6, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo 1988.

ČEMAN M. H. (2000), *Res Publica Aquarum S...* Monografija Ilidža, Općina Ilidža, Sarajevo 2000.

ČREMOŠNIK I. (1957a), Narodna simbolika na rimskim spomenicima u našim krajevima. *Glasnik Zemaljskog muzeja N. S.* 12, 1957, 217 –234.

ČREMOŠNIK I. (1957b), Rimski spomenici iz okoline Bihaća. *Glasnik Zemaljskog Muzeja, N.S.* 12, 1957, 163 – 172.

ČREMOŠNIK I. (1960), Predhodna istrživanja na rimskom lokalitetu na Paniku. *Glasnik Zemaljskog Muzeja, N.S. Arheologija*, 14 / 15: 173 – 184.

DORCEY P. F. (1992), *The Cult of Silvanus, Columbia Studies in the Classical Tradicion*. Leiden - New York – Köln 1992.

GABRIČEVIĆ B. (1953), O nekim mitričkim natpisima Sarajevskog muzeja, *Glasnik Zemaljskog Muzeja, N.S.* 8, 1953, 141 - 144.

GABRIČEVIĆ B. (1959), Značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicim svjetlu epigrafičke analize glagola „deasciare“ (exacisciare). *Arheološki radovi i rasprave* 1, 1959, 299 - 310.

IMAMOVIĆ E. (1977), *Antički votivni i kultni spomenici Bosne i Herecegovine*. Veselin Masleša, Sarajevo 1977..

KATIČIĆ R. (1964), Suvremena istraživanja o jeziku strosjedilaca ilirskih provincija, *ANU BIH, Centar za balkanološka istraživanja 1, Godišnjak 2*, 1964, 9 – 58.

KATIČIĆ R. (1965), *Zur frage der keltischen und panonischen Namengebieten im romischen Dalmatien*, *ANU BIH, Centar za balkanološka istraživanja 1, Godišnjak 3*, 1965, 53 - 76.

- MATIJAŠIĆ R. (2002), *Uvod u latinsku epigrafiju*. Filozofski fakultet u Puli, Pula 2002.
- MESIHOVIĆ S. (2011a), *Rimski vuk i ilirska zmija - posljednja borba*. Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2011.
- MESIHOVIĆ S. (2011b), *Antiqvi homines Bosnae*. Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2011
- MESIHOVIĆ S. i KALJANAC A. (2012), Novootkriveni antički epigrafski spomenik iz Ljusine kod Bosanske Krupe, *Glasnik Zemljskog Muzeja*, N.S. 53, 2012, 245 - 251.
- PAŠALIĆ E. (1960), *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Zemaljski muzej, Sarajevo 1960.
- PAŠKVALIN V. (1969), Rimski žrtvenici iz Starog Majdana, *Glasnik Zemljskog Muzeja*, N.S. 24, 1969, 165 - 169.
- PAŠKVALIN V. (1983), Nekoliko epigrafskih spomenika rimskog doba iz Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemljskog Muzeja*, N.S. 38, 1983, 95 - 108.
- PAŠKVALIN V. (2012), *Antički sepulkarni spomenici sa područja Bosne i Hercegovine*. Djela, LXXX III, CBI 9, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo 2012.
- PATSCH C. (1897), Mithraeum u Konjicu, *Glasnik Zemljskog Muzeja*, god. IX, sv. 4, 1897, 629 -645.
- RENDIĆ - MIOČEVIĆ D. (1948), *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*. Vijesnik z arheologiju i povijest Dalmatinsku 52, Split 1948.
- RENDIĆ - MIOČEVIĆ D. (1951), Onomastička pitanja sa teritorija ilirskih Dalmata, *Glasnik Zemljskog Muzeja N.S.* 6, 1951, 33 - 48.
- SERGEJEVSKI D. (1934), Rimski spomenici iz Bosne. *Spomenik Srpske akademije nauka i umjetnosti*, 77, 1934, 1 - 28.
- ŠKEGRO A. (1997), Inscriptiones latinae et graece Bosnia et Hercegovina. *Zavod za povjesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 1, 1997, 85 - 116.
- ŠKEGRO A. (2003), Rimski spomenici iz Bosne i Herecegovine, *Vijesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 36, 2003, 135 - 164.
- WILKES J.J. (2001), *Iliri.*, Laus, Split 2001.
- ZANINOVIĆ M. (1966), Ilirsko pleme Delmati I, *ANU BIH, Centar zabalkanološka istraživanja, Godišnjak* 4, 1966, 27 - 93.
- ZANINOVIĆ M. (1967), Ilirsko pleme Delmati II, *ANU BIH, Centar zabalkanološka istraživanja, Godišnjak* 5, 1967, 135 - 164.
- ZOTOVIĆ Lj. (1973), *Mitraizam na tlu Jugoslavije*. Arheološki institut, Beograd 1973.